

הרב יואב שטרנברג

ריבית והצמדה בשל עיכוב פיצויי פיטורין

ראשי פרקים

- א. מאיזה טעם ניתן לחייב מעביד בפיצויי הלנת שכר?
1. המבטל כיס חברו - פטור
 2. מדין ערב
 3. מדין נהנה
 4. מחמת ההסכם שבין המעביד והשכיר
- ב. אסמכתא
- ג. דינא דמלכותא דינא
 - ד. דינא דגרמי
 - ה. תקנת הקהל
 - ו. איסור ריבית
1. בהלנת שכר העובד
 2. תוספת תשלומים הבאה מחמת קנס
 3. חוב שאינו נובע ממתן כסף
 4. קנס שאינו מחמת הסכם בין המלוה ללוה
- ז. מסקנות
- נספח: הקנס לקופת הציבור

החוק הישראלי מחייב כל אדם המפגר בתשלום חובותיו לאדם אחר או למוסד ציבורי בהצמדה ובריבית. חוק ספציפי מתייחס להלנת שכר, הקובע שיעורי ריבית גבוהים במיוחד. דינו של עיכוב פיצויי פיטורין כדין הלנת שכר, על פי החוק.

האם על פי ההלכה יכול שכיר לתבוע את הריבית ואת ההצמדה למדד המחירים לצרכן של הלנת פיצויי הפיטורין? בעצם מונחות פה שתי שאלות יסודיות:

- א. האם קיים בסיס הלכתי לעצם החיוב - אם מחמת ההפסדים שנגרמו לשכיר, או ההתחייבות בחוזה העבודה, או מטעמים אחרים?
- ב. גם אם יש בסיס לחיוב זה, האם חל עליו איסור ריבית?

א. מאיזה טעם ניתן לחייב מעביד בפיצויי הלנת שכר?

1. המבטל כיס חברו - פטור

באופן עקרוני, אין אפשרות לחייב מעביד בהפסדים שנגרמו לשכיר ע"י עיכוב התשלומים, משום שזהו רק גרמא. וכן עולה מדברי הירושלמי (ב"מ פ"ה ה"ג):

הנותן מעות לחבירו ליקח בהן פירות למחצית שכר, רשאי ליקח מכל מין שירצה; לא יקח לו בהן כסות ועצים. אמר רבי יצחק: הדא אמרה המבטל כיס חבירו אין לו עליו אלא תרעומת. המבטל שדה חבירו - חייב לשפות לו. המבטל ספינת חבירו וחנות חבירו מהו?

זה שקיבל את המעות כדי להתעסק בהם אינו רשאי לרכוש בהם כסות ועצים, משום שאז הוא אינו מרוויח. אבל אם עשה כך, לפי רבי יצחק אין לנותן הפירות עליו אלא תרעומת בלבד. לעומת זאת, מי שקיבל שדה לעבוד בה, ולא עבד, בעל השדה גובה פיצוי מסויים על אובדן הרווחים. הירושלמי מסתפק מה הדין במי שקיבל ספינה או חנות להרוויח בהשכרתם - האם בעל החנות והספינה זכאי לפיצוי או לא? בהמשך המאמר נבאר את ההבדל בין שלושת המקרים.

2. מדין ערב

בגמ' ב"מ עג,ב "אמר רב חמא: האי מאן דיהיב זוזי לחבריה למיזבן ליה חמרא, ופשע ולא זבין ליה - משלם ליה כדקא אזיל אפרוותא דזולשפט. אמר אמימר: אמריתא לשמעתיא קמיה דרב זביד מנהרדעא, אמר: כי קאמר רב חמא - הני מילי ביין סתם, אבל ביין זה - לא; מי יימר דמזבני ליה ניהליה. רב אשי אמר: אפילו יין סתם נמי לא. מאי טעמא? אסמכתא היא, ואסמכתא לא קניא." הפשיעה היתה שהמתעסק לא רכש את היין במקום הזול (אפרוותא דזולשפט) כפי שנתבקש ע"י בעל המעות. האסמכתא היא "אפילו הבטיחו ואמר: אם איני קונה לך - אפרע משלי... הואיל ולא קנו מידו" (רש"י).

על כך הקשה הריטב"א (ד"ה האי מאן): "למה חייב לשלם לו כלום? ומאי שנא ממבטל כיסו של חברו שהוא פטור מפני שאין היזקו אלא גרמא, וכן אם הוביר שדהו אינו חייב לשלם לו אלא כשקבל עליו כן בפירושו?" והוא מתרץ בשם רבו:

דחכא אע"פ שלא קבל עליו תשלומין כלל - כיון שנתן לו מעותיו ליקח סחורתו, ואלמלא הוא היה לוקח ע"י עצמו או ע"י אחרים. אלא שזה הבטיחו שיקח לו, וסמך עליו ונתן לו מעותיו על דעת כן. הרי הוא חייב לשלם לו מה שהפסיד בהבטחתו, דבההיא הנאה דסמך עליה ונתן לו ממונו **משתעבד ליה משום ערב**. וזה ענין שכירות פועלים דבפרקין דלקמן, שחייבין לשלם לבעה"ב מה שמפסיד כשחזרו בהן, או שבעה"ב חייב לשלם להם מה שמפסידין - דכיון שסמכו זה על זה, נתחייבו זה לזה במה שיפסידו על פיו. וזה דין גדול.¹

בדומה לריטב"א המחייב מדין ערבות, נפסק בשו"ע (חוי"מ יד,ה) בשם המרדכי (סנהדרין רמז תשז): "מי שאמר לחבירו שילכו לדון במקום אחר, ואמר לו: לך ואני אבוא אחרוך, והלך, והשני לא הלך אחריו - צריך לשלם לזה שהלך כל יציאותיו." אלא שהמרדכי מדבר על חיוב בהפסדים, והריטב"א כותב שניתן לחייב גם במניעת הרווחים.

החת"ס (שו"ת חוי"מ סי' קעח) מביא את דברי הריטב"א הנ"ל, ומסביר על פיהם את החילוק שבירושלמי בין מבטל כיסו של חברו ובין מבטל שדה חברו:

הך דירושלמי דמבטל כיסו, דקאי אברייתא דנותן מעות לחברו על פירות - היינו טעמיה דפוטור, משום שאין ההפסד ברור, שהיה בידו לעשות. משום הכי הווה ליה גרמא... אבל היכי שההפסד ברור לכולי עלמא - חייב. ונפקא מניה: מי שנתן מעות ליקח לו סחורה, והלה יושב לו ואינו עוסק כלום, והוא תובעו במעותיו ומברר שיכול להרוויח ריווח ברור, ומכל מקום זה מעכבו - הרי זה צריך לשלם לו כל הפסדו שע"י עיכובו.

לפי החת"ס, כל הראשונים מודים לריטב"א ("ונראה דלדינא לא יחלוק אדם אהריטב"א, דהא ראייתו ברורה מפועל"), אבל כיון שלא מצא כן להדיא, ובמרדכי מצא

1. לדעת הריטב"א אין בכך בעיה של אסמכתא, כאשר ההתחייבות אינה לתשלומים גבוהים במיוחד.

קצת סתירה לדברי הריטב"א, הוא מסיק שיש לחייב רק במחצית מהרווח שנמנע, כפשרה.²

לפי הריטב"א יכול גם שכיר לתבוע את מעסיקו לשלם לו את הרווחים שהיה עשוי להפיק מהמשכורת ומפיצויי הפיטורין שעוכבו. אלא שלפי החת"ס אין לחייב אלא במחצית מההפסד.³ אלא שיש מקום להבחין בין המשכורת המעוכבת לבין פיצויי פיטורין, שכן בדרך כלל שכיר איננו מתכנן פעולות מראש על סמך פיצויי הפיטורין שיקבל, וא"כ אין זה כמו לך ואני אבוא אחריך או חזרת פועל בחצי היום, ששם אדם נתן מעות או הפסיד זמן משום שסמך על הבטחתו של השני, שיעשה כפי שסוכם ביניהם.

3. מדין נהנה

החת"ס מציין שם, שאע"פ שמניעת הרווח מהמעות שלא היו בידי בעליהם נחשבת לגרמא, וזה שהופקדו המעות בידו פטור מלשלם את כל היזקו, מכל מקום ניתן לחייב את מעכב המעות משום זה נהנה וזה חסר. אמנם אם זהו טעם החיוב, אין הוא חייב לשלם לו ממה שכבר הרויח עד עכשיו -

אבל מ"מ מה שמרוויח מכאן ואילך, מזמן תביעתו עד זמן שיכפהו ב"ד להחזיר הפקדון - עד אותו הזמן צריך לשלם לו פלגא, דהוה ליה זה נהנה וזה חסר.

מטעם זה ניתן לחייב את המעביד במחצית הרווחים שהיו לו מחמת עיכוב המעות, אבל לא בריבית על עיכוב המעות בידו. אלא שבדרך כלל קשה להצביע בוודאות על רווח שנגרם למעביד מחמת שלא שילם את הפיצויים. מה עוד, שניתן לחייב מדין נהנה רק כשאדם מחזיק בידו ממון השייך לאדם אחר ונהנה ממנו; בענייננו אמנם המעביד חייב לשלם לשכיר, אבל כל עוד לא שילם לו אין הוא נהנה ממעותיו של השכיר, אלא ממעותיו שלו, שלשכיר יש רק שעבוד עליהם, ובזה אולי אין דין של נהנה.⁴

4. מחמת ההסכם שבין המעביד והשכיר

פירוש אחר בביאור דברי הירושלמי לגבי המבטל כיסו של חברו מובא בנמוקי-יוסף (ב"מ סא,ב מדפי הרי"ף; וכעין זה בהגהות אשר"י ב"מ פ"ט סי' ג). לדבריו, הסיבה שבקרקע ניתן לגבות את ההפסדים היא, שבקרקע יש תנאי 'אם אוכיר ולא אעביד', אשלם במיטבאי, וכיון שזהו תנאי מצוי, הוא חל גם כשלא התנו כך בפירוש.

על פי זה יש מקום לומר, שכיון שמנהג מקובל הוא, ואף מעוגן בחוק, לשלם לשכיר פיצויים על הלנת שכרו, הרי זה כאילו היה תנאי מפורש בחוזה השכירות של השכיר,

2. במאמרו בתחומין ו, 'הצמדת חוב למדדי' (עמ' 210-211) הביא הר"ש דיכובסקי עוד הפוסקים כריטב"א, שהחילוק בירושלמי בין כיס ובין שדה הוא שבכיס אין הרווח ברור, וממילא כשהרווח ברור דינו כשדה.

3. המרדכי, שכמותו נפסק בשו"ע (המובא לעיל), אינו מחייב בפיצוי על מניעת הרווח, אלא רק על הפסדים ממש. ועיין עוד בספר משפט-הערב סי' ה, הדין בשיטת הריטב"א ומציין שכל הראשונים חלקו על הריטב"א, ולדעתם אין לחייב על מניעת רווח. אמנם אף לשיטתם, היינו לגבי מניעת הרווחים של נותן המעות, אבל את ההפסדים שלו, בוודאי שניתן לגבות מדין ערב, כדברי המרדכי הנ"ל.

4. ועיין עוד במאמריהם של הרבנים דיכובסקי, אליעזרוב ואלחדד בתחומין ו עמ' 213 - 230.

[האמנם שכרו של עובד אינו נחשב לכספו! וגם אם שכירות אינה משתלמת אלא לבסוף, הרי נידונו הוא פיצויי פיטורין שכבר עבר הזמן שהיה המעביד חייב להשלישם בידי השכיר! ואם בפי נשות יעקב יכולה היתה להיות הטענה "ויאכל אכול את כספנו" (בראשית לא,טו) כנגד עיכוב דמי שכן פעולתו של יעקב (רש"י, שם) - לכאורה נלמד מכאן שמעביד המעכב שכן העובד נחשב כנהנה מכספו. אמנם למעשה אפילו גזלן, שחפץ של אחר בידו, אינו משלם דמי שימוש, וכל שכן מי שרק עושק את חברו; אא"כ יש בגזלן טעם מיוחד, ראה מאמרי, דמי שימוש בנכס גזל, תחומין ו, עמ' 235. - הערת עורך (א.ו.)]

שאם יעכב המעביד את שכרו, ישלם לו פיצויים על כך. ואם כך, רשאי השכיר לתבוע ממעבידו את מלוא הסכום שמאפשר לו חוק המדינה.

ב. אסמכתא

פיצויי הלנת שכר שנקבעו ע"י החוק הם גבוהים במיוחד - בעד השבוע הראשון שלאחר המועד הקבוע לתשלום: 5%, ובעד כל שבוע נוסף: 10%; או: 20% לכל חודש של איחור. סכומים אלו עשויים להרקיע שחקים, ובשל כך הם מעוררים בעייה של אסמכתא.

לפי הרמב"ם (הל' מכירה יא,ו) בכל התחייבות שאינה חלה 'מעכשיו' יש בעיה של אסמכתא. ומשום כך נזקק הרמב"ם לבאר מדוע אריס מחוייב לשלם לבעל הקרקע כשהתנו ביניהם 'אם אוביר ולא אעביד' אשלם במיטבא'. וכך ביאר בהל' שכירות (ח,ג): ומפני מה נתחייב לשלם? מפני שלא פסק על עצמו דבר קצוב כדי שנאמר הרי היא כאסמכתא, אלא התנה שישלם במיטבא, ולפיכך גמר ושיעבד עצמו. אבל אם אמר 'אם אוביר ולא אעביד, אתן לך מאה דינרין' - הרי זה אסמכתא, ואינו חייב לשלם, אלא נותן כפי מה שראויה לעשות בלבד.

דבריו נתבארו ע"י הכסף-משנה (הל' מכירה שם), שבשדה יש תקנה מיוחדת של חכמים, שהאריס מחוייב לבעל הקרקע משום שבעל הקרקע סמך עליו שיעבוד בקרקע, ולכן צריך האריס לשלם את ההפסדים. הרי זה דומה למה שכתבנו לעיל לגבי חיוב מדין ערב. אלא שאם כך לא שייך לחייב את המעביד בפיצויים על הלנת שכר, כיון שלא מדובר בממון השייך לשכיר ומעוכב בידי המעביד, אלא בממון שרק משועבד לשכיר, וכעין דברינו לעיל לגבי חיוב מדין ערב.

אפשרות אחרת לבאר מדוע אריס מחוייב בפיצויי של בעל השדה אם לא עיבד אותה (ואולי ניתן להעמיס הסבר זה בדברי הרמב"ם) היא, שהתחייבותו של השכיר היא מיסודה לשלם לבעל השדה מתוך תבואת השדה כפי שהשדה אמורה לעשות; ורק אם לא תהיה תבואה - יפרע בכספו. ההתחייבות היסודית חלה אפוא 'מעכשיו', מעת שהשדה ניתנת בידי האריס. אולם הסבר זה טוב לחיובו של האריס, ולא לחיובו של המעביד בפיצויי הפיטורין, ובהם יש לראות התחייבות של אסמכתא, שממנה הוא פטור.

התוס' בסנהדרין (כה,א ד"ה ראשון) כתבו שבעיית אסמכתא קיימת רק בתנאי שיש בו גוזמא, מה שאין כן כאשר התנאי הוא סביר. לדבריהם, "אם אוביר ולא אעביד אשלם במיטבא" הוא דבר שהוא בידו ממש לבצעו, "ולא גזים נמי, שסובר הוא שכך הפסיד חבירו אם לא ישלים תנאו, כמו אם ישלם במיטבא. ובההיא ודאי גמר ומקני, ולא חשיב אסמכתא, ואומר בלבו עלי לשלם ודאי מן הדין מה שבידי לעשות ולא עשיתי." כאמור, פיצויי הלנת שכר על פי חוק המדינה הם גבוהים במיוחד, ולכאורה אין שום תכנית חסכון או השקעה כספית שעשויה להניב סכומים כאלה גבוהים (10% לשבוע או 20% לחודש).

בעיית האסמכתא אינה עולה רק לגבי הפיצויים על הלנת השכר ופיצויי הפיטורין, אלא גם על עצם חיובו של המעביד לשלם פיצויי פיטורין, שכן בדרך כלל פיצויים אלו אינם מעוגנים בחוזה העבודה, אלא נכפים על המעביד מכח חוק המדינה. אכן, אפשר שכיון שכך הוא המנהג - להעניק לעובד פיצויי פיטורין - ממילא חל חיוב זה אף מן הדין (וכך נתבאר הדבר בספר משפט-הפועלים יח,ג) ואין בו משום אסמכתא, וכמו שנתבאר הדבר בקצות-החושן (ס,ב), שאסמכתא לא קניא משום דלא גמר בלבו להקנות, ולכן לאחר שנקבע שאחריות טעות סופר גבי מכר, ובכלל המכירה כלול גם השבח אף שלא

פירש לו את השבח - "כיון דהוא ידוע שבלבו להקנות, תו ליכא משום אסמכתא." לכאורה, הוא הדין בענייננו.⁵

אולם לכאורה דבר זה ניתן להאמר רק לגבי פיצויי הפיטורין, ולא באשר לפיצויים שנדרש המעביד לשלם בגין איחור בתשלום פיצויים אלו, שכן אם מסתמכים אנו על הנוהל, הרי בדרך כלל לגבי תשלומים אלו, שהם גבוהים במיוחד, מגיעים בתי המשפט לפשרה, ואין הם נגבים במלואם. קשה אפוא לומר שקיים סכום מסויים שעליו הוסכם מראש בין המעביד לשכיר למקרה שפיצויי הפיטורין יעוכבו.

אלא שדברינו באשר להעדר סעיף מפורש בחוזה העבודה המחייב בפיצויים על עיכוב בתשלום פיצויי הפיטורין אינם חדים וחלקים, שכן קיימים עוד פרטים רבים בחיוביו של המעביד כלפי השכיר שאינם מוזכרים במפורש בחוזה העבודה. למשל, דומה שההצמדה למדד ותוספות לשכר בשל עליית יוקר המחיה חייב בהם המעביד, גם אם אינם מוזכרים במפורש בחוזה העבודה.

ג. דינא דמלכותא דינא

גורם נוסף שיש לדון בו לחיוב, הוא דינא דמלכותא. הראשונים נחלקו אם יש חיוב לקיים דינא דמלכותא כאשר הוא לא נועד לטובתו של המלך, אלא רק לעניינים שבין אדם לחברו. הש"ך (חוי"מ עג,לט) כתב, שאפילו אם נאמר דינא דמלכותא הוא בר תוקף כשהוא לתקנתם של בני המדינה, היינו דווקא בדבר שאינו נגד דין תורה; אבל בדבר שהוא נגד דין תורה, אין אומרים דינא דמלכותא דינא. לכאורה, לפי דברינו בפרק הקודם קשה לעגן את חוק המדינה בדבר פיצויי הלנת שכר בדיני התורה, ולעתים חוק זה אף מנוגד להם.

אמנם פוסקים רבים סוברים שלא קיימא לן כהש"ך.⁶ ואף אם נאמר שהלכה כמותו, יתכן שבמקום שעפ"י ההלכה יש חיוב של גרמא, וחייב בבא לצאת ידי שמים, ואף יתכן שיש חיוב גמור, אי אפשר לקרוא לזה 'נגד דין תורה',⁷ וממילא בזה יש לומר שגם הש"ך מודה שאומרים דינא דמלכותא דינא.⁸

5. מעין זה בפסק של בית הדין הרבני הגדול (מצוטט במאמרו של הרב דוד בס, 'חוזים על פי דיני התורה', כתר - מחקרים בכלכלה ומשפט עפ"י ההלכה, ח"א עמ' 136 הע' 324) באשר לסעיף פיצויים בחוזה שבין שני הצדדים: "ישאם לא כן, ביטלת את כל העסקים והקבלניות. יש לראות סעיף מעין זה כאילו מפורש בו 'שלא כאסמכתא' וכאילו מפורש שנעשה בבית דין חשוב ועדיף מסיטומתא".

6. עיין מאמרו של הרב דיכובסקי, 'הלכת השיתוף - האם דינא דמלכותא', תחומין יח, עמ' 26.

7. ועיין בדברי הרב הרצוג, בספרו 'תחוקה לישראל על פי התורה' ח"ב עמ' 72, שיתכן שבמקום ספק פלוגתא דרבוותא יש להסתמך על דינא דמלכותא.

8. הראשלי"צ הרב עובדיה יוסף פסק ביחווה-דעת ח"ד סי' סה, שאין תוקף לדינא דמלכותא נגד דברי תורתנו, כדעת הש"ך. אעפ"כ לגבי ירושת הבנים בכתבי תורה של אביהם, הביא דעת הפוסקים, שאע"פ שבתורתנו אין ירושה בכה"ג, מ"מ כיוון שדינא דמלכותא דינא יש לאסור על אחרים להדפיס דברי תורה של אביהם, בלי רשות היתומים. נראה שהחילוק הוא, שבמקום שהדין היה נותן שיהיה חיוב, אלא שבתורה אי אפשר להוציא חיוב זה לפועל, אומרים דינא דמלכותא דינא. והוא כעין דברי המהרש"ל בתשובה (סי' לו) שכתב שבדבר שלא בא לעולם וכד', מועיל קניין מכח דינא דמלכותא דינא. אלא שיש לומר, ששם הוא דווקא מחמת שבדיני הקניינים הולכים אחר המנהג, שהרי סיטומתא קונה, וא"כ רואים שהאופן שבו נעשה הקניין הוא עניין 'מהותי' פחות בתורה, ובה מועיל דינא דמלכותא. אבל במקום שבו התורה קובעת כלל עקרוני - כגון בנידון דידן, שאין לחייב על גרמא בנוזקין - אין תוקף לדינא דמלכותא.

ד. דינא דגרמי

מהרשד"ם (חו"מ סי' קעח-קעט) כתב, שלפי הרצב"א "דינא דגרמי קנס הוא שקנסו חכמים, כדמוכח בירושלמי. ולכך כל היזק מצוי ורגיל קנסו חכמים. וטעם שקנסו - שלא יהא כל אחד הולך ומזיק לחברו." מכאן הסיק מהרשד"ם שכל נזק ש"נראה לעין לעין ומצוי בכל יום" - קנסו בו חכמים בדינא דגרמי.

אם כן, כיון שהלנת שכר היא דבר מצוי מאד, לצערנו, הרי זה בכלל הקנס של דינא דגרמי. אמנם מדברי הש"ך (חו"מ שפ"ו, כז) עולה שלא כמהרשד"ם, ולדעתו רק באותם גרמי המנויים בש"ס יש לחייב, ואין ללמוד משם חיוב לכל מקרה של היזק מצוי. וגם לדבריו של מהרשד"ם, חיוב התשלומים הוא רק על נזקים שנגרמו לשכיר, ולא מעבר לכך.

ה. תקנת הקהל

המהרש"ל (ים שלמה ב"ק פ"ט סי' י) כתב, שניתן לחייב את המעכב מעותיו של חברו, כבכל מקרה אחר שבו רשאי בית דין לקנס ולענוש שלא על פי התורה. וכך כתב: ראוי לב"ד שיקנסו אותו בעבור רשעתו, כדי לשבר זרוע הרשעים - שלא יהא כל אלם וחוטא נשכר... מאחר שזה דומה לגזלן עתיקא, ששנה באיוולתו והוסיף חטא על פשע, שלא החזיר הגזילה... כמו שמצינו לעיל (צ"ב, גבי האי דגזל אפדנא דתורא... שקנסו רב נחמן בעבור שהיה גזלן, כל השבח שהשביח הגזילה. ומכל מקום דווקא גדול הדור יש בידו רשות לקנסו, וממונה על פי טובי העיר.

סמכות זו, להעניש אף שלא על פי התורה, נפסקה בשו"ע (חו"מ סי' ב): כל בית דין, אפילו אינם סמוכים בארץ ישראל - אם רואים שהעם פרוצים בעבירות (ושהוא צורך שעה), היו דנין בין מיתה בין ממון, בין כל דיני עונש, ואפילו אין בדבר עדות גמורה. ואם הוא אלם, חובטים אותו על ידי עובדי כוכבים (ויש להם כח להפקיר ממונו ולאבדו, כפי מה שרואים לגדור פרצת הדור). וכל מעשיהם יהיו לשם שמים. ודווקא גדול הדור, או טובי העיר שהמחוס ב"ד עליהם. ועל כך הוסיף הרמ"א: "וכן נוהגין בכל מקום, שטובי העיר בעירן כבית דין הגדול - מכין ועונשין, והפקרן הפקר כפי המנהג."

אמנם בדרך כלל בתי הדין נמנעים מלהפעיל סמכות זו שניתנה בידם, ואינם מטילים קנסות בימינו. אפשר שהדבר נובע מכך שאין לנו בית דין שהוא כעין ז' טובי העיר, משום שאין ב"ד מסויים שהוא האחראי על קיום חברה תקינה. אבל בנידוננו ניתן היה להפעיל זאת מכח תקנת הקהל, שכן זוהי סמכותו של כל קהל, בכל מקום שהוא, לתקן תקנות ולעגן אותן בקנסות, וכמבואר בבברייתא בבא בתרא ח"ב: "ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותה לכל מה שירצו; ורשאים בני העיר להתנות על המדות ועל השערים, ועל שכר פועלים, ולהסיע על קיצתן." וכך נפסק בשו"ע (חו"מ רלא, כז): "רשאים בני העיר לקוץ להם שער לכל דבר שירצו, ולהתנות ביניהם שכל מי שיעבור קונסים אותו כך וכך."

'בני העיר' לענייננו הם חברי הכנסת שבה נחקק חוק פיצויי הפיטורין ובצמוד לו הסעיף המטיל קנס על מי שאינו משלם את הפיצויים בזמן. בית דין שיטיל קנס זה אינו בא מכוח שלו, אלא מכוחם של בני העיר הללו. מעין זה כתב מרן הרב אברהם שפירא שליט"א (תחומין טז עמ' 85) בקשר לחיוב מזונות הבן עד גיל 18, שחיוב זה אינו מבוסס על תקנות של קהילות, אלא:

כיום, ב"ה יש כנסת המייצגת ייצוג גמור את כל תושבי המדינה, ומייצגת גם את היהודים שומרי הדת, שגם הם הסכימו לתקנה... לזה מספיק רק שהרבנות תסכים, כדי שלא נגיד שזה מנוגד להלכה היהודית.⁹

אולם כיון שהנימוק לתקנת קהל כזו היא מעין מה שכתב מהרש"ל - "לשבר זרוע הרשעים, שלא יהא כל אלם וחוטא נשכר" - הרי שניתן להטיל את הקנס על עיכוב פיצויי הפיטורין רק אם העיכוב נעשה בזדון ומתוך רשעות, ובית הדין יידרש להחליט אם אכן המעביד עיכב את הפיצויים בידו בעוולה.

ו. איסור ריבית

1. בהלנת שכר העובד

שאלת ריבית בפיצויי הלנת שכר נידונה באור-זרוע (פסקי ב"מ סי' קפא; ומעין זה בתשובות מיימוניות לספר משפטים סי' טו):

כבר היה מעשה בהרב ר' אליעזר דטול זצ"ל, שהיה נשכר לר' חזקיה זצ"ל בבוברט. וכשהגיע הזמן שהיה לו ליתן שכירות שלו, לא נתן לו, ועכבה הרבה עד לאחר הזמן. והיה הרב ר' אליעזר זצ"ל תובע אותו כמו שהיה יכול להרויח באותן המעות עד אותו הזמן. והיה דן מורי רבינו אבי עזרי זצ"ל לחייב את ר' חזקיה, מההיא דתנן פ"ק דמכות "מעידין אנו את איש פלוני שהוא חייב לחבירו אלף זוז על מנת ליתן מיכן עד שלשים יום, והוא אומר: מיכן ועד עשר שנים - אומדין כמה אדם רוצה ליתן ויהיו אלף זוז בידו, בין לינתן מיכן עד שלשים יום ובין לינתן מיכן עד עשר שנים." ועתה אם שייך ריבית בשכירות, אמאי משלמי עדים כמו שרוצה ליתן? דעל כרחיך לא מיתוקמא ההיא אלא בשכירות; דאי מלוה ומכר, לא יהיב ליה כלום משום ריבית.

כך כתב האור-זרוע בשם אבי-עזרי (רבנו יואל הלוי). אולם הוא עצמו כתב:

ונראה בעיני שר' חזקיה לא היה חייב ליתן לו כלום עבור מה שעיכב לו השכירות, משום דהוה ריבית, כדמוכח הכא. דדווקא משום דאינה משתלמת אלא לבסוף; הא לאו הכי, הוה אסיר משום אגר נטר. וההיא דמכות נראה בעיני לאוקמה בהלוואה במעות של יתומים, אי נמי במעות של צדקה - שמותר להלוותן בריבית קצוצה, כדפרישית בהלכות צדקה.

בתשובת החת"ס (ח"ה סי' קמד) כתב בטעמו של האבי-עזרי, שזוהי מעין גזרת הכתוב - שדווקא בהלוואה הגינה התורה על זכויותיו של הלווה; אבל בשכירות, אדרבה, התורה רצתה להגן על זכויותיו של השכיר, ולכן יש לאו של בל תלין. וממילא יתכן לומר שבשכיר לא נאמר איסור ריבית.

בהלכות ריבית מביא הבית-יוסף (יו"ד סו"ס קס) את היתר הריבית במקרה זה בשמו של ר' אליעזר מטוד, אבל לדעתו: "דבר פשוט הוא שאין לסמוך על דברי הר"ר אליעזר". לראיה הוא מביא את הגמ' במסכת ב"מ ע"ג, א:

אמר להו רבא להנהו דמנטרי באגי: פוקו הפוכו בבי דרי, כי היכי דלא תשתלם שכירות דידכו עד ההיא שעתא, דשכירות אינה משתלמת אלא בסוף, וההיא שעתא אוזולי דקא מוזלי גבייכו.

9. לסקירה מקיפה בשאלה האם יש לראות בחוקי הכנסת תקנות הקהל, ראה במאמרו של פרופ' אליאב שוחטמן "הכרת ההלכה בחוקי מדינת ישראל", שנתון המשפט העברי, כרך טז - יז (עמ' 460 - 495).

שומרי השדות קבלו באיחור את שכרם, ובעלי השדות היו נותנים להם מתנה יותר על שכרם בשל עיכוב זה. הצעתו של רבא, לבל תיחשב להם המתנה לריבית, היתה: "סייעו את בני הבקעה בדישת התבואה בגורן בהולכה ובהבאה סיועא פורתא... כדי שתהא פעולתכם מושכת עד כלות הגורן, ושכירות אינה משתלמת אלא לבסוף, ואין כאן המתנה. ואם יוסיפו לכם - אין זה שכר המתנת שכרם, אלא אוזולי מוזלי לגבייכו" (רש"י).

הרי מפורש בגמרא, שתוספת שכר לשכיר בשל דחיית תשלום השכר, אסורה משום ריבית. וא"כ, לכאורה, גם בנידונו - אסורה כל תוספת תשלומים הנובעת מחמת עיכוב המעות. אולם נסה להלן לבאר מדוע בכל זאת בנידון דידן אין איסור ריבית.

2. תוספת תשלומים הבאה מחמת קנס

בשו"ע (יו"ד קעז, יד-טז) נפסק שקנס שמטיל אדם על עצמו בשל פיגור בפרעון אף הוא בכלל ריבית ייחשב, וזה לשונו:

יד. האומר לחבירו: אם לא אפרעך לזמן פלוני, הריני חייב לך מעכשיו ולזמן העיכוב כך דינרין (יותר ממה שהלווהו) - אסור מפני הערמת רבית.
טז. אם חייב עצמו לתת למלוה כך וכך בכל שבוע בעוד שמעכב ממנו - הרי זה רבית גמור. הגה: אע"ג דכתב לו כך דרך קנסא: אם לא אפרע לך לזמן פלוני, אתן לך כל שבוע כך וכך, ואע"ג דאם היה פורע לו בזמנו לא הוי כאן רבית כלל - מכל מקום הואיל וכתב לו ליתן לו קצבה בכל שבוע ושבוע, הוי רבית גמור.
 אמנם הרמ"א מציין בהגהתו שכך היא דעת רוב הפוסקים, "וכן עיקר, אע"ג דיש מקילין והתירו ללוות ברבית בדרך זה." את דעתו האחרונה הביא בשם הגהות מרדכי בפרק איזהו נשך, שכתב זאת בשם ר"י דאורליינש.

בכל זאת יש קופות גמ"ח הנהוגות לקנוס את המאחרים בתשלומים, והקנס נקבע בהתאם למשך האיחור. לכאורה, הרי יש בזה ריבית גמורה, וכפי שנפסק בשו"ע? כנגד זה כתב הרש"י אוירבך (מנחת-שלמה ח"ב סי' סח אות ד):

לעניין הקנסות הנהוגים בגמ"חים, אשר הקנס הוא לפי ערך הזמן... י"ל, דכיון שאחר שהגיע זמן הפרעון יכול הגמ"ח לגבות את החוב, נמצא דלאחר הזמן הוה ליה כגזילה אצלו; ואין כאן שכר המתנת מעות, כי אם שיעור גודל של העוולה - על עוולה של חצי שנה משלם רק שקל אחד, ושל שנה משלם שני שקלים.

הקנס במקרה זה שונה מריבית שמחוייב בה לווה על עיכוב ההלוואה בידו. בהלוואה רגילה המלוה מעוניין בהמתנת מעותיו ביד הלוה, כי בכך מתרבה ממונו, וזהו אגר נטר - שכר עיכובן של המעות. אבל הגמ"ח אינו מעוניין בהמתנת המעות, אלא רוצה את מעותיו, וכל עוד מעותיו בידי הלווה הרי זה גזל בידיו. הקנס שמוטל ע"י הנהלת הקופה אינו שכר על המתנת מעות, אלא קנס שמוטל על גזלן. כשרוצה המלווה שמעותיו יעכבו בידי הלווה - אזי גם קנס חד פעמי אסור מטעם הערמת ריבית, כנפסק בשו"ע. אבל כשהמלווה רוצה שהחוב ישולם בזמן ואינו מוכן לדחות את התשלום - אין בכך אפילו הערמת ריבית.¹⁰

10. [מחמת הקנס הגבוה המוטל כיום על פי חוק המדינה על הלנת שכר יש מקום להטיל ספק בהנחה זו, שהשכיר אינו מוכן שיהיו מעותיו מעוכבות בידי המעביד. - הערת עורך (א.ו.)]

תשובת המחבר: הטעם העיקרי לחייב בתשלומי הריבית הוא מכח סמכות בית הדין לענוש שלא מן הדין. ממילא, אם יתרשם בית הדין שהעובד השהה בכוונה את תביעתו כדי להגדיל את הפיצויים, יש ביד בית הדין היכולת לטעון שבכהאי גוונא אין העובד זכאי לפיצויי פיטורין.

לפי זה, שומרי השדות, שנמצאה בגמרא (ב"מ עג,א) דרך שלא יעברו על איסור ריבית, התרצו מראש תמורת התשלום לדחות את תשלום שכרם, ולכן עלול היה להיות בכך איסור של ריבית. אבל במקום שלא התנו מראש על כך, והם רוצים לקבל את כספם מיד - אין איסור ריבית.

אלא שקשה, מדוע לא סמך על כך בעל אור-זרוע הנ"ל, הרי לפי זה יכול היה ר' אליעזר דטול לזכות ברווח שיכול היה להפיק משכרו שלא שולם בזמן? הרי גם שם אין לשער שר' אליעזר היה מרוצה מעיכוב כספו בידי המעביד ר' חזקיה הנזכר בדברי האו"ז? צריך לומר שלמעשה אכן יכול היה ר' אליעזר לתבוע את הפסדיו, והויכוח בין האו"ז לבין האבי-עזרי היה רק על העקרון האם בשכר שכיר יש איסור ריבית.

3. חוב שאינו נובע ממתן כסף

אבל בתשובת החת"ס (ח"ה ס"י קמד) מבואר שהויכוח לא היה עקרוני, אלא למעשה, וברור מדבריו שהמבטל הלוואתו של חברו אינו רשאי לגבות חלק ברווחים מטעם איסור ריבית. נראה אפוא שהאיסור שהחילו על קנס משום הערמה של ריבית הוא דווקא במקרה שהמלוה נותן כסף ומקבל חזרה כסף, אבל בנידוננו השכיר אינו משליש דבר בידי המעביד, והרי זה דומה יותר לדין המבואר בשו"ע (יו"ד קעז, טו): המתחייב לפרוע לחתנו לנדוניא לזמן פלוני, ואם יעכב מלפרוע יוסיף על סך הנדוניא על כל עשרים דינר מהם ז' פשיטים בכל חדש - מותר, שזה דומה לנותן מתנה לחבירו, ואומר לו: אני נותן לך כך וכך לזמן פלוני; ואם לא אתן לך לזמן פלוני, עוד אני מוסיף כך וכך, שהוא מותר.¹¹

4. קנס שאינו מחמת הסכם בין המלוה ללוה

ועוד, איסור ריבית הוא רק כשהתשלום היתר על ההלוואה קשור להלוואה ונובע מכך שמעותיו של המלוה הן ביד הלווה. אבל כשבית הדין מטיל קנס על הלווה, אין בזה איסור ריבית. בנידוננו, חיוב המעביד בתשלומים הוא קנס של ביה"ד, ולכן אינו אסור בריבית.

ז. מסיקנות

- א. ניתן לחייב מעביד בנזקים שנגרמו לשכיר בשל עיכוב פיצויי הפיטורין רק על סמך דינא דגרמי. אך נחלקו הדעות אם דנים גרמי בקנסות שאינם מפורשים בתלמוד.
- ב. ניתן לחייב את המעביד בהצמדה למדד משני טעמים: (א) מטעם ההתחייבות שבין המעביד והשכיר; (ב) מדינא דמלכותא.
- ג. לגבי חיוב בריביות הקבועות בחוק, ניתן לחייב משני טעמים: (א) מדינא דמלכותא; (ב) מטעם קנס הנובע מתקנת הקהל (חוק הכנסת).
- ד. אין לאסור את תוספת התשלומים מצד איסור ריבית, מהטעמים הבאים:
- ה. שלא ככל מלווה אחר, השכיר אינו מעוניין בהמתנת המעות בידי המעביד.
- ו. הקנס אינו מחמת הסכם בין המעביד לשכיר, אלא מדינא דמלכותא או תקנת הקהל.

11. ואין לדחות ולומר שבמקרה המובא בשו"ע החתן לא נתן כלום, ואילו השכיר עבד תמורת שכרו, ובכך דומה השכיר למלוה - כי מפורש בשו"ע שם, שהחילוק בין מתנה והלוואה הוא שרק במקום שהמלוה נתן אותו הדבר שקיבל בתמורה, כגון כסף תמורת כסף, יש איסור הערמת ריבית. אבל אם המלוה נתן פירות ומקבל בתמורה כסף, אין בזה הערמת ריבית. וא"כ, השכיר שנותן עבודה ומקבל תמורתה כסף, אין בזה הערמת ריבית.

נספח: הקנס לקופת הציבור¹²

הפרשה הנידונית במאמר זה הינה חוליה נוספת במערכת המחייבת התייחסות של הלכה ותקנות קהל למצב התובע את פתרונו, שכן בוודאי רוח ההלכה אינה נוחה ממעבידים המעכבים את שכרם של עובדיהם, וכשעושים זאת אין דרך נאותה לקונסם. הבעייה העיקרית היא בעיית איסור הריבית, אך נראה שיש דרך "לאבד" ממון מידי מעבידים כאלה, בלא שעוברים בכך על איסור הריבית.

אילו היה המעביד מחוייב בקנס, אולם לא שישלמנו לשכירו, אלא לקופת הציבור, לא היה איש עובר בכך על איסור ריבית, כיון שקופת ציבור זו לא הלוותה מאומה למעביד, ואין היא נהנית מאגר נטר, גם אם מוטל על המעביד להוסיף לתשלומיו על כל יחידת זמן שעוברת בלא שמילא את חובתו.

הקופה הנ"ל תיוחד לפיצויים של עובדים מעוכבי שכר. שכיר שיוכיח הפסדים כאלו, יוכל לתבוע את פיצוייו מהקופה הציבורית. נמצא שלא בכל מקרה עיכוב הכספים מזכה את השכיר בפיצוי, ובכך נתבטלה התלות בין הקנס שמשלם המעביד המעכב את שכר העובד לבין הפיצוי שמקבל הנפגע.

12. מאת העורך, איתמר ורהפטיג.